

გია გელაშვილი

ისტორიის დოქტორი, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი, ახალი და უახლესი ისტორიის განყოფილების უფროსი მეცნიერ-თანამშრომელი

მაქს ფონ ტილმანი ქუთაისში

გერმანელმა დიპლომატმა მაქს ფონ ტილმანმა (1846-1929) მონაწყო ხანგრძლივი მოგზაურობა კავკასიაში, სპარსეთსა და ამერიკაში და გამოსცა სამოგზაურო ჩანაწერები. ჩვენთვის საინტერესოა მისი ნაშრომი „მოგზაურობა კავკასიაში, სპარსეთსა და აზიურ თურქეთში“ (ლაიფციგი, 1875). ჩვენ მიერ წარმოდგენილი ტექსტი მოთავსებულია აღნიშნული წიგნის მეორე თავში („ფოთიდან ბორჯომში“). ქუთაისში ტილმანი იმყოფებოდა 1872 წლის 20-22 და 29-30 აგვისტოს (შუალედში იმოგზაურა სვანეთში – გ. გ.).

**

სადგურ სამტრედიასთან რკინიგზა კვეთს იმერეთის მთავარ სამხედრო გზას და ბორცვიანი გარემოს გავლით ჩადის ქუთაისის სადგურზე. მანამდე კი გრძელი რკინის ხიდით გადადის რიონის მარცხენა ნაპირზე. სადგური ქუთაისი ქალაქს დაშორებულია რვა ვერსით. ორი დროშკით, რომლებიც ტელეგრაფით შევუკვეთეთ სადგურზე, ჩვენ და გერმანულად მოსაუბრე რუსთან და მის სამ, 10-დან 13 წლამდე ვაჟიშვილთან ერთად შევასრულეთ მოკლე მხიარული გასეირნება (რამდენადაც მისი მემკვიდრეთა ხნოვანება იძლეოდა ამის საშუალებას). კავკასიაში ერთი საათის მგზავრობის შემდეგ კარგი შოსეთი და მეტწილად ახალგაზრდა მუხის ტყით მივედით ჩვენი შემდგომი დღეების მთავარ სადგომამდე – ქუთაისის სასტუმრო „დე ფრანს“-ში.

ქალაქი ქუთაისი, დედაქალაქი გუბერნიისა და იმავე სახელის ძველი სამეფოს – იმერეთის, მდებარეობს სწრაფ რიონზე იმ ადგილას, სადაც ის ტოვებს ქედს და გამოდის მცირე ბორცვიან კოლხეთის დაბლობზე. ამ მდებარეობის მნიშვნელობამ, რა თქმა უნდა, იკლო მას შემდეგ, რაც „იმერეთის სამხედრო გზამ“, რომელიც ეხებოდა ქუთაისს, კავშირურთიერთობა მეტწილად რკინიგზას დაუთმო. ამიტომ ორი მნიშვნელოვანი პროექტი დგას ქალაქის წინაშე: ერთია – განშტოების ხაზისა სადგურიდან ქალაქზე გავლით *ტყიბულის* ნახშირის მალაროებამდე (ერთადერთია კავკასიაში), რომელიც მდებარეობს რამდენიმე ვერსზე ჩრდილო-აღმოსავლეთით *ნაქერალას* მთებში; მეორეა – შემდგომი გზა რიონის ხეობის აღმა, *მამისონის* უღელტეხილის გავლით არდონის ხეობამდე და ვლადიკავკაზამდე. ქუთაისს აქვს სასიამოვნო მდებარეობა, სახელდობრ, სიმწვანე ამშვენებს ირგვლივ მთებს, რაც ქმნის დამახასიათებელ სურათს. ჰავა არაა ისეთი არაჯანმრთელი, როგორც დაბლობზე ჭაობიან სამეგრელოში, რადგან ზღვის დონიდან 600 ფუტის სიმაღლეზეა და მთის ფერდობებზე განლაგებული არე უკეთესად იწრიტება წყლისგან, რაც ხელს უშლის ციებიანი ანაორთქლის მსგავსის წარმოქმნას. ზამთარი რბილია (ზომიერი), ზაფხული ცხელი, თუმცა საღამოობით ზღვის ქარებს მოაქვთ სასიამოვნო სიგრილე. ქალაქის შიდა ნაწილი, რომელიც 12. 000-მდე მოსახლეს ითვლის და რომლის უდიდესი ნაწილი მდინარის მარცხენა ნაპირზე ძევს, არაა აშკარად თვალში საცემი: გარეუბნებში უმნიშვნელო, აქაიქ დაბალი სახლებიანი ქუჩები; რიონზე არის პატარა ბაღიანი ვილა, რომელშიც 1871 წელს იმპერატორი [1] მიიღეს; ცენტრში არის რამდენიმე დიდი საჯარო შენობა, ქუჩები რუსეთის პროვინციული ქალაქების მსგავსი; საკმაოდ უმნიშვნელო ბაზარი და რამდენიმე მორგენის¹ ფართის საზოგადო ბაღი მშვენიერი ძველი ხეებით. აქ მდებარეობდა ჩვენი სასტუმრო „დე ფრანსი“ (სასტუმრო „დე იალტა“-ს ტყუპის ცალი). ევროპელს წარმოადგენა

¹ მორგენი – ფართობის გერმანული საზომი = 0,25 ჰა-ს (გ. გ.)

არ აქვს ამ სახლში მოუწესრიგებლობის შესახებ: ჩვენს ოთახში (არსებულთაგან ყველაზე საუკეთესოში) იდგა ორი არამყარი (მოქანავე) სანოლი, პირველყოფილი საძილე დივანი და რამდენიმე საცოდავი სკამი; ამასთან სამ პიროვნებაზე ერთი პირსაბანი ტაშტი და ერთი შუშის ქილა (ჭიქა). დილის ტუალეტისას გვექონდა სიამოვნება, ერთადერთი წყლის დოქის შევსება გვეთხოვა კელნერისთვის, როცა ჩვენ არ შეგვეძლო ჭიდან მისი მოტანა. კელნერი იყო მეგრელი აზნაური, რომელსაც ხშირად ვერ მოძებნიდი და ასევე არასდროს იყო მომსახურების მოსურნე. ამდენად, გვექონდა თავისუფლება, ნაბანი წყალი ოთახის აივნიდან ქუჩაში გადაგვექცია და არავინ გაგვენაწყენებინა. ოთახის საშუალო ფასი იყო დღეში შვიდი მანეთი, რაზეც მეპატრონე ფრანგი *მუსიე ჰექტორი* იხდიდა ბოდის... ერთადერთი ასატანი იყო კვება, რომლის მიმართაც *მუსიე ჰექტორი* მეტ ყურადღებას იჩენდა თავისი ადრინდელი საქმიანობის წყალობით. გარდა აღნიშნული სასტუმრო „დე ფრანს“-ისა, ქუთაისში არის კიდევ მეორე, თუ არ მეშლება, სასტუმრო „კოლხიდა“ ან „მედეა“, თუმცა არ შემიძლია მის დახასიათებაზე ვისაუბრო.

თავად *გაგარინის* საშუალებით გავიცანით ზოგი წარმომადგენელი იქაური რუსი სამოხელეო სამყაროსი, რომლებთან ერთადაც გავატარეთ საკმაოდ სასიამოვნო დღეები. დღის პირველი ნახევარი მეტწილად ქალაქს ეძღვნებოდა, რომლის აღმოსავლური ხასიათი თუმცა ნაკლებად ჩანდა სიახლეების გამო, ვიდრე ბევრ სხვა ადგილებში. დღის მეორე ნახევარი (სალამო) გავატარეთ მშვენიერ პარკში, რომელიც მდებარეობს რამდენიმე წუთის სავალზე ზემოთ, რიონის მარჯვენა ნაპირზე, ძველი სამეფო სასახლის ნანგრევების ქვემოთ. აქ ჩვენ მთელი მოგზაურობის მანძილზე მოგვეცა საშუალება ნამდვილი აღმოსავლური მსახურის ეპოქალური გაცნობისა. უკვე სასტუმროში ვნახეთ პიროვნება სახელად *ალი*, რომელიც წარმოგვიდგა როგორც ერთგვარი კომისიონერი (სავაჭრო აგენტი). აქ, პარკში ჩვენ ის კვლავ ვნახეთ რამდენიმე ველური შესახედაობის სპარსელსა და

თათართან ერთად დანგრეულ შენობაში სხვადასხვა ქვაბებითა და ცეცხლით დაკავებული. საჭმელი, რაც მან ღია ჰაერზე (ხის მაგიდა და სკამები უკვე დაკავებული იყო) შემოგვთავაზა, იყო შედეგი სხვადასხვა და შეთანხმებული პროდუქტების, ნანახი ევროპულ სინამდვილეში: ჯერ გამოჩნდა ყურძენი, შემდეგ შემწვარი ქათამი ბრინჯით; ამას მოჰყვა ცხარედ შეკმარული ლაბით შევსებული შემწვარი ვაშლი (ძალზე რეკომენდებული); დაბოლოს, აღმოსავლეთის დამახასიათებელი თავი – ცხვარი ბრინჯით. მაჭმადიანების საყვარელი სანებლის – ნიორის შემოთავაზება მას აეკრძალა, თუმცა არ გვითქვამს უარი მათ სასმელზე; ჩვენ თავი შევიკავეთ ღვინისგან და დავლიეთ მხოლოდ ალე², რომელსაც აცივებდნენ პარკში ღრმა ჭაში, ანდა გრილად ჰკიდებდნენ ბანრით თითოეულ ბოთლს ისე, რომ შეხებოდა წყლის ზედაპირს. დესერტისას, რომელიც ისევ საუცხოო ყურძნის მტევანს შეადგენდა, ჩვენ ვკითხეთ ალის, ხომ არ ისურვებდა ჩვენთან ერთად ემგზავრა. ის დათანხმდა საკმაოდ იაფ პირობებს და, როგორც მომავალმა გვიჩვენა, ჩვენ საუკეთესო შენაძენი გავაკეთეთ.

ალის აკვანი (მეტაფორულად, თორემ აღმოსავლეთმა ეს ინსტრუმენტი არ იცის) დაირწა ლენქორანში კასპიის ზღვაზე. ჯერ კიდევ ადრე მშობლებთან ერთად გადავიდა შემახაში, ხოლო მოგვიანებით ის სხვადასხვა საქმეს ასრულებდა: იყო მსახური, მეჯინიბე, აბანოს მსახური კავკასიასა და სპარსეთში. ამჟამად ის იყო ქუთაისში აბანოს თანამფლობელი. მისი მთავარი ღირსება (როგორც უბრალო თურქისა) იყო წესიერება და წინდახედულობა; ამასთან, მისი სიმამაცე უკან იხევდა ყაჩაღების წინაშე, რომლებსაც ის ხედავდა ყოველი ხის უკან და იპყრობდა უსაზღვრო შიში; ის არაფრით აცნობიერებდა, რომ ჩვენ ყოველთვის არ დავდიოდით ამხედრებულები დატენილი და შემართული თოფებით. ამავე დროს ძალზე გამოგვადგა მისი ენათა დიდი ცოდნა: გარდა თალიშური დიალექტისა და თათრულისა (ეს იყო მისი პირველი და მეორე მშობლიური ენები), მას ესმოდა და ლაპარაკობდა საკ-

² ალე – ლუდის ინგლისური სახეობა (გ.გ.)

მაოდ თამამად რუსულად, ოსმალურ თურქულად, სპარსულად და ქართულად (მის ყველა კუთხურ დიალექტზე); წერასთან კი მწყრალად იყო. საუბრისას, რაც მე მის რუსულში შევამჩნიე, ამაყად ებრძოდა უღლებასა და ბრუნვებს. სხვა მხრივ, გარდა პატიოსნებისა, იყო გამოხატულად ერთგული – რაზეც დრ. პოლაკი სპარსეთის შესახებ თავის წიგნში სპარს მსახურზე წერს – და უღალავი გზაში, დიდკაცური ქალაქებში, გულკეთილი, უდარდელი, პირის ჩაგემრიელების მოყვარული, თავდაჯერებული – სახელდობრ მუდამ ამაზე ფიქრობდა, როცა სხვადასხვა თავსაბურავს იხურავდა... როცა ჩვენ ის დავითხოვეთ, გარდა დუჟინი მშვენიერი ტყავის ქუდეებისა, ჰქონდა რამდენიმე თურქული ფესი, არაბული კეფიჯე, უამრავი ყელსახვევი (ხილაბანდი). ალის მიერ წამოყენებული პირობები ჩვენთვის ძალიან მისაღები იყო, მისთვისაც ხელსაყრელი. ის ყოველთვის იღებდა 20 მანეთს – იქაური ვითარებისთვის გაუგონარი თანხა (ყოველ რვა დღეში რაიმე ტანისამოსს იძენდა).

ისე როგორც გერმანელი არ დატოვებს კონსტანტინოპოლს, რომ არ შეიძინოს ფესი, ანდა ეგვიპტეს, რომ არაბული ხილაბანდი ყელზე არ შემოიხვიოს, ასევე ჩვენც ვერ გავუძელით ცდუნებას, არ გამოვწყობილიყავით ჩერქეზულ კოსტიუმში. ალის მეშვეობით დაფუკავშირდით მკერავს [2], რომელიც მეორე დილით გამოგვეცხადა ხანჯლით ქამარზე და „არშინით“ ხელში. რადგან ის მხოლოდ იმერულად ლაპარაკობდა, ჩვენს შეკვეთას ჰქონდა გარკვეული სიძნელეები. მაგრამ ალის თარჯიმნობის ტალანტის წყალობით შევძელით ჩვენი სურვილების გაგებინება და თერძმაც ქალღმერთზე გადაიტანა ჩვენი ზომები. მე თვალში მომხვდა, რომ მისი ხელწერა იყო ძალზე ელეგანტური, როგორიც კი მინახავს ქართულ მხედრულში: რთული და გადაბმული ასოები მისი ხელიდან გამოსულ უსაყვარლეს არაბესკებს (ორნამენტებს) ჰგავდა. ჩერქეზული ტანსაცმელი, რომელიც მან რამდენიმე დღეში ჩაგვაბარა, საშინლად რთულია და სხვას ვერაფერს ვიტყვი, რომ მეჩვენა ძალიან არაპრაქტიკულად და მოუხერხებლად. მე კარ-

გად ვიცი, რომ ამ დასკვნით რუსი ოფიცრების უმეტესობასთან მწვავე წინააღმდეგობაში შევალ, რადგან ისინი კავკასიაში ამ სამოსს ხშირად და სიამოვნებით ატარებენ. ჩემი განაჩენი მხოლოდ გამოუცდელისაა, რომელსაც სურს მოკლე დროში ჩაიცვას და ამასთან თავისუფლად იმოძრაოს; ეს კი შეუძლებელია ამ სამოსში. ე. წ. კავკასიური თუ ჩერქეზული სამოსის წარმომავლობა უნდა ვეძიოთ ყაბარდოში, რადგან ამჟამადაც ეს მხარე არის მოდის დამდგენი, როგორც პარიზი და ლონდონი ევროპაში. ის მცირე ცვლილებებითაა შეტანილი მთის ხალხებში, ასევე ქართველებში, გურულების გამოკლებით. გამონაკლისის სახითაა მხოლოდ თათრებსა და სომხებში. რუსთაგან კაზაკებმა აითვისეს ის; ასევე, სხვადასხვა დანაყოფების ოფიცრებიც ატარებენ ხანდახან...

ამ სამოსის შემადგენელი ნაწილებია უპირველესად *ჩერკესკა* (ჩოხა) და *ბეშმეტი* (ანუ ახალუხი), ეს ორი გრძელი სერთუკი, რომლებსაც ერთმანეთზე [ჩაცმულს] ატარებენ. ბეშმეტი არის სახელოებიანი სერთუკი, რომელიც ნახევარ წვივამდე აღწევს. წინიდან ის ყელამდეა შეკრული დუგმებით, ღილის კილოებით და აქვს დაბალი საყელო; ორივე მხარეს დიდი ჯიბეები ზემოდან ქვეითკენაა ჩაჭრილი. საბეშმეტე ქსოვილია ზოლიანი ან ყვავილსახიანი ბამბეული. მდიდრებს გამოსაჩენ ადგილებზე (ყელზე და სახელოებზე) ჩაკერებული აქვთ აბრეშუმის ქსოვილი. ჩერკესკას ატარებენ ბეშმეტს ზემოდან; ამიტომ ის ყველა მონაკვეთში უფრო ფართოა და გრძელი; სახელდობრ, ისე გრძელია, რომ აკეცილი უნდა ატარონ. წინიდან ის შუა მკერდამდე შეკრულია გასანთლული და დაგრეხილი ძაფის მიკროსკოპული ღილაკების და კილების რიგით. ესაა მომქანცველი და ხანგრძლივი საქმე. ყელზე ეს ორივე შორდება ერთმანეთს ისე, რომ ბეშმეტი მოჩანს. გულმკერდზე ორივე მხარეს მიკერებულია თითო რიგი (6, 8, 10) პატრონების ჩასაწყობი ჰილზების (ბუდეების), ხშირად ვერცხლით, ან ოქროთი განწყობილი; დიდებულებს ამ ბუდეებში ვერცხლის თავსახურიანი სპილოს ძვლის, ან რქის ჰილზები უწყვიათ,

რომელშიც საბრძოლო პატრონებია მოთავსებული. ბუდეების განლაგება დატენილი პატრონებისთვის ძალიან პრაქტიკულია. [ჩემს სამოგზაურო სამოსში მაქვს გერმანული სანადირო ქურთუკი, რომელზეც შეიძლება ასეთი ბუდეების მიმაგრება; ამიტომ მისი ხმარება ძალზე მოსახერხებელია]. ჩერკესკას ჯიბეები არ აქვს, მხოლოდ ჩანაჭერი, რომლის მეშვეობითაც ბეშმეტის ჯიბეში ჩაყოფ ხელს. საჩერქესკე ქსოვილი მეტწილად მტკიცე (უხეში) შალია და მუდამ ერთფერი. ჩემს დროს თეთრი ფერის ითვლებოდა ძალზე ელეგანტურად. დიდად აქებენ აგრეთვე მწვანე ფოლადისფერ ქსოვილს, რომელსაც ლეკები ამზადებენ და ითვლება გამძლე და წყალგაუმტარად. გადახრა ამ ფასონიდან, რაც მე ვნახე, უმთავრესად საქართველოშია (გრუზიაში). არაერთხელ შეამჩნევ შუალედურს ჩერქეზულსა და ძველ ეროვნულ სამოსს შორის. სერთუკები აქ უფრო მოკლეა და აღწევს მუხლს ზემომდე, ხოლო ზედა სამოსის სახელოები იდაყვიდან ისეა ჩაჭრილი, რომ მხრებზე გადაიგდება, ან შესაძლოა ზურგზე შეკვრა. ამას, სახელდობრ ხშირად ნახავ ქალაქებში სომხებთან, როცა ესენი არ ამჯობინებენ ევროპული სამოსის ჩაცმას. თუშები და ფშავლები ატარებენ თითბრის ბუდეს (ფუტლიარს) 6-8 პატრონისთვის, გადაკიდებულს კისერსა და მარცხენა მხარზე. ნვიმისა და სიცივისას საყოველთაოდ იხმარება ბურკა (ნაბადი), ნახევარწრის ფორმის სქელი ქეჩის ნაჭერი, რომლის გარე მხარე ბენვიანია. ის კისრის ირგვლივ ღვედით (თასმით) უკიდიათ და იცავს სხეულის ცალ მხარეს; ქარსა და ნვიმაში შეაბრუნებენ; ქარის მხრიდან თუ შეხედავ, პატრონი ჰგავს გიგანტურ სოკოს.

ფეხებს ფარავს მუქი ფერის ქსოვილის მჭიდროდ მორგებული ვიწრო შარვალი; მის ზემოდან [აცვიათ] ტყავის ან მაუდის გამაშები (პაჭიჭები), რომელიც ხშირად მორთულია ბუზმენტითა და ნაქარგით. აცვიათ დახურული ფეხსაცმელი, რომელსაც გამაშები კი არ იკავებენ, არამედ მისი ქვედა ბოლოდან ფეხსაცმლის ერთი ნაწილია გამოყოფილი. მე, აგრეთვე, ვნახე ფეხსაცმლის მაგივრად სანდლის მსგავსი, ზონარით შეკრული ტყავის

ნაჭერი (ქალამანი – გ. გ.). კაზაკები ატარებენ ნახევრად მაღალ იუხტის ჩექმას და ნაკლებად ვიწრო შარვალს.

მთელი ჩაცმულობიდან ყველაზე მრავალფეროვნად შექველად წარმოდგენილია თავსაბურავი. ამ მხრივ მთელ აღმოსავლეთში გახლავთ უწყვეტი ტენდენცია, როცა ერთი ხალხი მეორის ჩაცმულობას ზოგადად გადაიღებს, მაინც დიდ სიყვარულს იჩენენ თავიანთი წინაპრების თავსაბურავებისადმი. როგორც ეგვიპტურ ბარელიეფებზე, ისე ძველ სპარსულ კლდეშინაკვეთ გამოსახულებებზე და პერსეპოლისის ტაძრის კედელზე მუდამ ჩანს თავსაბურავები, რომლებიც ახასიათებენ ცალკეულ მოდგმას. კავკასიაში მყარადაა წარმოდგენილი ტყავის თავსაბურავი, რომელსაც ჩვეულებრივ ფაფახს უწოდებენ, თუმცა გვხვდება ათასნაირი ფორმისა და შესახედაობის. მთიელები საერთოდ ატარებენ მრგვალს, მაუდით გამოკრულს; სიდიდე კი, რა თქმა უნდა, იცვლება მოდის მიხედვით, მაგრამ სიმაღლე 20 სანტიმეტრზე დაბლა არ ჩამოდის. ამის საპირისპიროდ შეიძლება ნახო ორჯერ მაღალი და ისე გრძელბენვიანი ტყავი, რომ დიამეტრი სიმაღლეზე ოდნავ ნაკლებია. მასალა უკლებლივ ცხვრის ტყავია, უხეშიც და წმინდაც, შავი, ყავისფერი და თეთრიც. ქართველები ატარებენ საკმაოდ ნაწვეტებულ, ზემოთ ოდნავ ჩატეხილ თავსაბურავს ჩასაკერავის და ზედმეტი ზომის გარეშე. მაშინ როცა მთიელი ამჯობინებს გრძელბენვიან, ბანჯგვლიან ტყავს, ამას (ქართველს – გ. გ.) უყვარს თხელი, ხუჭუჭა ასტრახანული, ან, როგორც აღმოსავლეთში უწოდებენ, ბუხარული ტყავი. თათარი და სომეხი იხურავს ყოველნაირი ფორმისას; ხან მაუდგამოკრულს და ოქრონაქარგით, ხან უბრალოდ ნაწვეტილს და მოურთავს, როგორც სპარსელი გლეხები. უკანასკნელი ფორმისა აქვთ ასევე ებრაელებს სამეგრელოსა და იმერეთში; მხოლოდ მათი ქუდები თვალში საცემია ნამდვილად დამაფრთხობელი ზომით და უნებურად გვახსენებენ ძველ გერმანულ გამოსახულებებს ძველი ალთქმიდან. თავსაბურავის ხშირი ხმარების დიდი სარგებლის შესახებ ცხელ დარებში მე ზოგი რამ დამატებაში ვთქვი,

მაგრამ აქ მხოლოდ ავლნიშნავ, რომ, ჩემი შედარებით ხანმოკლე ყოფნისას ამ ქვეყანაში, თვით გამოვცადე ტყავის თავსაბურავის სარგებელი.

მეორე დამახასიათებელი საგანია *ბაშალიკი*. სიტყვა თურქულია და ნიშნავს მხოლოდ თავსაფარს. ეს ამჟამად ევროპაში იმდენადაა ცნობილი, რომ მე თავს შევიკავებ მისი საგანგებო აღწერისგან. ბაშალიკის მასალა კავკასიაში მეტწილად არის მოყვითალო რუხი ბენჯიანი ქსოვილი აქლემის ან თხის ბენჯისგან. ცუდ ამინდში ბაშალიკს იხურავენ ტყავის ქუდს ზემოდან; ამავე მიზნითაა შეტანილი მთელ რუსულ არმიაში. მხოლოდ იმერეთში, სამეგრელოსა და აფხაზეთში ატარებენ ადგილობრივები ჩალმასავით შემოხვეულს სხვა თავსაბურავის მაგიერ. ამ ნივთის დიდ სიძველეს აღმოსავლეთში ადასტურებს ნეაპოლის მუზეუმში დაცული მოზაიკა ალექსანდრეს ბრძოლისა, სადაც სპარსელი მებრძოლი, რომელიც მეფეს თავის ცხენს სთავაზობს, ატარებს ბაშალიკს. რაც შეეხება სხვას, კიდევ უნდა ვახსენოთ შავი დაბალი *ქერის ქუდი* (ჩაჩი) გაშლილი ფარფლებით, რასაც ატარებენ თუშები, ფშაველები და ხანდახან ლარიბები *გრუზი-აში*. შემდეგია *ჩალმა* მაჰმადიანი მოლების, ტიროლოურის მსგავსი რუხი *ქერის ქუდი* სვანების და, სხვათა შორის, უჩვეულო „ბერეტი“, ან, უფრო უკეთ, გურულების, მეგრელებისა და იმერლების თავსაფარი. ესაა შავი ნაჭრის მრგვალი ფირფიტა (~ფაფანაკი – გ. გ.) წარჩინებულებთან ოქროთი ნაქარგი; (სიდიდით გერმანული სტუდენტური ქუდის წინაფრას გარეშე); მას ატარებენ თხემზე ზონარით დამაგრებულს და, ცხადია, არ იცავს არც მზისა და არც წვიმისაგან. გურიაში ის ჩვეულებრივია, ზოგ მხარეებში კი განდევნა ფაფანაკი და ბაშალიკმა; სრულიად განსხვავებულია ჩერქეზულისგან გურულთა სამოსი; ესაა საშუალო შუა საუკუნეების იტალიურსა (გენუელთა გავლენით) და თანამედროვე თურქულს შორის. განსაკუთრებული ჩაცმულობა კავკასიაში აქვთ ხევსურებს, რაზეც ქვემოთ მოგახსენებთ.

როდესაც ვსაუბრობთ ტანსაცმელზე, არ უნდა დაგვავიწყდეს

იარალი, რაც მთელ აღმოსავლეთში სამოსის განუყრელი ნაწილია. ჩერქეზულისთვის დამახასიათებელია ხანჯალი და ხმალი (შაშკა). ხანჯალი წარმოადგენს ორპირა მჭრელ სწორ დანას, სიგრძით 30-40 სანტიმეტრის, ერთი ან რამდენიმე სისხლის სადენი ღარით, რომლებიც მეტწილად პირის (ფხის) შუაში არაა დაქანებული; ტარი ხელისთვის საოცრად პატარა ჩანაჭერით, მაგრამ დამცავი საშუალების გარეშე; ქარქაში ერთფეროვანი ტყავგადაკრული. ხანჯალს ატარებენ სხეულის შუაში და არა გვერდზე დაკიდულს ქამარზე, რომელიც წარმოადგენს წვრილ, შავ ტყავის თასმას; ამას კი ყველა კავკასიურის მსგავსად ნაკერი (პირაპირი) ასევე შუაში აქვს და ამავ ედროს ჩერქესკის შესაკრავიცაა. ხანჯლის გარდა მასზე დაკიდული აქვთ ზეთის თუნუქა (ჰილზა). ესაა რთული ინსტრუმენტი, რომელშიც მოთავსებულია ტალკვესი, სახრახნისი, სადგისი და კაკვი და შესაძლო სხვა მსგავსი ნივთები... შაშკა არის ზომიერად მოღუნული ხმალი, ასევე ხელის დამცავის გარეშე. ის დაკიდული აქვთ სპეციალურ ვიწრო თასმის სამხარილლივეზე (პორტუპეა) ისე, რომ პირი მოღუნული მხრით წინ იყოს მარცხენა თეძოზე და ნახევრად დაქანებული. იარალის ტარი და ქარქაში, ისევე როგორც კილოები და ღილები ქამარზე და სამხარილლივე ხშირად შავი ემალიანი ვერცხლითაა მორთული, რაშიც კავკასიელი ოქრომჭედლები დიდი ოსტატები არიან. მშვენიერ ძველ პირებს დიდი ფასი აქვთ, თუმც შაშკების პირები მეტწილად ზოლინგენიდანაა.

თოფები და დამბაჩები არ ეკუთვნიან აუცილებლად ჩაცმულობას. პირველს მეტწილად ბენვიან თხის ტყავის ბუდეში ზურგზე ატარებენ; მეორეს ქამარში [გარჭობილს]. დენტის რქა პატარა ჯიბეში აქვთ პატრონების ჰილზების ქვემოთ. აღჭურვილობაში შედის ჯაჭვის პერანგი, ფოლადის ჩაფხუტი საკისრე დამცავი რგოლებით, მკლავის და ფეხის ჯავშანი. ეს ყოველი ხშირი იყო მთის ხალხებში; დღეს კი მათ ყიდულობენ კოლეცციონერები და ნახავ მხოლოდ მდიდარ ოჯახებში, ან მთლად მოშორებულ ხეობებში, როგორიცაა ხევსურებში.

ასეთია ზოგადად მამაკაცების ჩაცმულობა. ქალთა შესახებ ნაკლებია სათქმელი. მთიელი ხალხების ქალები ხშირად ძველმანებში დადიან. მაჰმადიანები ისე არიან ჩადრში ჩამალული, რომ ვერაფერს ხედავ. როგორც დამახასიათებელი, თვალში საცემია მხოლოდ ქართველი ხალხების ქალთა ჩაცმულობა. სერთუქსა და კოფთაზე ბევრი არაფერი ითქმის, გარდა იმისა, რომ მეტწილად მხიარული ფერისაა. განსაკუთრებულია მაინც თმის მოვლა: ორივე მხარეს ყურებს ზემოდან ჩამოყრილია ორი ან სამი დაგრეხილი ნაწნავი; თავზე ერთგვარი დიადემა ხშირად წითელი ხავერდისაა, მორთული ოქროთი და მარგალიტით, რომლიდანაც ეშვება პატარა გაზის ვუალი. ეს თავსაბურავი მეტწილად ლამაზ და სწორ სახეს დიდი მონყენილი თვალებით და მკვეთრად გამოკვეთილი არწივისებური ცხვირით აძლევს რომანტიულ-მეოცნებე გამომეტყველებას, როგორიცაა ნარჩინებული ქალები *დიუსელდორფის* სკოლის ნახატებზე (სურათებზე). გარკვეული ხნის შემდეგ ყოველი ინდივიდის ერთფეროვნება დამლელად მოქმედებს. ქუჩაში ქალებს მოხვეული აქვთ დიდი სქელი საბურველი – ჩადრა, რომელიც მუხლს დაბლა აღწევს და მთელ სხეულს ფარავს...

ქუთაისში ჩვენი ყოფნისას ყველაზე ღირსშესანიშნავი ამბავი იყო *გელათის* განთქმული მონასტრის მონახულება ქუთაისიდან 9 ვერსზე. შეკვეთილი კარგი კაზაკური ცხენებით დილით ადრე გავემართეთ გრაფ *ტიზენჰაუზენის* თანხლებით, რომელიც იყო ქუთაისის მთავრობის მოხელე. თავდაპირველად გზა გავიდა ქალაქის გეტოზე – ესაა გრძელი ქუჩა, რომელიც რიონის მარცხენა ნაპირის ახლოს ადის მალლა. აქ ჩვენ პირველად მოგვეცა საშუალება მოვხიბლულიყავით იმერელი ებრაელების უზარმაზარი ფაფახებით. საერთოდ კავკასიაში ებრაელებს, რომელთაგან უმრავლესობა *თალმუდს* აღიარებს, ნაკლებად სცემენ პატივს; მითუმეტეს, რომ ისინი ყველა მოზრდილი მალაზიიდან სომეხთა კონკურენციის გამო გამოყარეს. გამონაკლისს შეადგენენ ქრისტესთან მეგობრული და ანტითალმუდისტი *კარაიმები*, რომლე-

ბიცი მცირე კოლონებად ცხოვრობენ ქვეყანაში. ებრაელთა უბნის ბოლოში გზა უხვევს რიონის ხეობიდან და ერთსაათიანი მგზავრობის შემდეგ მშვენიერ მწვანე გარემოში ჩვენ თვალწინ იდგა მონასტერი, რომელიც ბატონობს დაბლა ხეობაზე. მალეობს მალე მივალწიეთ და არქიმანდრიტის საცხოვრებლის აივნისა და ვიტიტებით ხედით, რომლის მსგავსი ლამაზი კავკასიაში კიდევ აღარ მინახავს. ჩვენს ქვემოთ გადაიშალა ცოცხალ მწვანეში ლამაზად მბრწყინავი წყალნითელას (წითელი მდინარე) ხეობა. ეს მდინარე მოედინება ჩრდილო-აღმოსავლეთით ნაქერალას მთებიდან და ქუთაისს ქვემოთ ერთვის ყვირილას. ამ ხეობის უკან იმერეთის ლამაზი ფორმის მთებია, რომელთა შორის რიონი მოიკვლევს გზას მალაღი მთებიდან კოლხეთის დაბლობისკენ. კიდევ უფრო იქით ლეჩხუმისა და რაჭის უფრო მალაღი მთებია, რომელთა შორის ამაცად აღიმართება ხომლის კლდისანი მასა, რომელზეც ოდესღაც მიჯაჭვული იყო პრომეთე. გვერდით ქედებს შორის ღიობიდან მთლად შორს მოჩანს თავისი სიმალლით ჯერაც მძლავრი თეთნულდის თეთრთოვლიანი კონუსი. ფორმების მრავალფეროვნება, საფეხურებიანი (დატერასებული) სიმალლეები და, უპირველეს ყოვლისა, მცენარეულის დიდებულება აძლევენ ამ სურათს თვალისმომჭრელ მომხიბვლელობას; ამასთან მოწმენდილი ამინდი და დილის სუფთა ჰაერი ჩვენს კმაცოფილებას სრულყოფილს ქმნიან. რადგან იქვე ეკლესიაში მესა სრულდებოდა, ჩვენ არ მოგვეწონა არამელოდიური ტონები და მთელი მესა დაფუთმეთ ბუნებით ტკობას, სანამ ხელოვნებას მივუბრუნდებოდით. რამდენიმე ხანში გამოჩნდა არქიმანდრიტი, შესამჩნევად მშვენიერი კაცი, რომლის ღირსებასაც ერთგვარად ვნებდა (არ უხდებოდა) ღვთისმსახურების შემდეგ ფართოფარფლიანი რუხი ქუდის დახურვა. ის შეგვიძღვა ეკლესიაში. ეკლესია ბიზანტიური სტილისაა, ყველგან კავკასიაში განმეორებადი კონუსისებრი მწვანე სახურავით გუმბათზე. მშენებლობაში, რომელიც დაახლოებით XI საუკუნეში შედგა [3], აღბათ, გოლიათები დაეხმარნენ, რადგან გამოყენებული ქვების სიდიდე ყველაფერს აღემატე-

ბა, რაც ოდესმე მინახავს; ამასთან სამუშაო ისეთი სიზუსტითაა შესრულებული, რომ პირაპირი (შეერთების ხაზი) ჯერაც ისევე ნმინდაა და სრულყოფილი, როგორც შვიდი საუკუნის წინ. კედლები, ძირითადად პორტალისა (კარის) და ფანჯრების ირგვლივ მორთულია ბრტყელი (თხელი) რელიეფური ორნამენტებით; ესაა ხელოვნება, რომელშიც ბიზანტიელები ოსტატები იყვნენ. ხარისხიანი (გამძლე) ფორმების შეგრძნება და სუფთა ზედაპირის მდიდრულად მორთვის გენიალობა, რაც არასდროსაა გადამეტებული, ჩვენს დღევანდელ არქიტექტორებს ბევრს შეასწავლიდნენ. ხშირად განმეორებული ორნამენტი, უმეტესად შესასვლელების კედლებზე, ისევე აფსიდზე მხოლოდ მცირეაა წინ გამოწეული. ეკლესიას შიგნით ჩვეულებრივი ჯვრის ფორმა აქვს, როგორც ბერძნულ ეკლესიებშია. კედლები მთლიანად ფრესკებითაა დაფარული, რომელთა შორის ნათლად იკვეთება ორი პერიოდი. ზოგი გამოსახულება გვიან ბიზანტიური ხელოვნების მკაცრ გადახეხვის სტილს შეიცავს; მაშინ როცა მეორე ცხადად შუა საუკუნეებში და, კერძოდ, იტალიური სამხატვრო სკოლის აყვავების დროს უნდა იყოს აღდგენილი. ფიქრობენ, რომ გამოსახულებები რენესანსის პერიოდისაა და მხოლოდ ყურადღებით დაკვირვების შემდეგ შეიცნობ, რომ [თავდაპირველი] ბაზისი გაცილებით ძველია და აღდგენა ეკუთვნით მოგვიანო ოსტატებს, სავარაუდოდ გენუელი ოსტატების გავლენით, რომელთა ქალაქიც მაშინ პონტოს ქვეყნებში ძლიერი იყო. ასევე ახალ დროებასაც აქვს მონაწილეობა მიღებული ამ ფრესკებთან დაკავშირებით: სანყალმა გამოსახულებებმა, რა თქმა უნდა, დაუმსახურებელი სამწუხარო ბედი განიცადეს – ერთმა ხელოვნებამცოდნე რუსმა ჟანდარმერიის პოლკოვნიკმა გადააღებინა [4]. კანკელი მთლად დაფარულია ძვირფასეულობით – ბრწყინავენ ოქროთი და ძვირფასი ქვებით. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ორი ოქროს ჩარჩო(?), რომლებშიც ჩადგმულია სხვადასხვა ნივთი (საგანი); უპირატესად თვალში საცემია ზოგი ხატი (მინიატურა) ბერძნული წარწერებით ემაღზე (ჭიქურზე), რომლებიც როგორც მხატვრო-

ბით, ისე სანიმუშოდ მშვენიერი შესრულებით უნდა ეკუთვნოდეს ბიზანტიური ხელოვნების აყვავების ხანას და, ამდენად, გაცილებით ადრინდელია, ვიდრე თვით ეკლესია. ასევე არის აქ ზოგი წარწერიანი ქვა, რომლებიც არქიმანდრიტის სიტყვით ვერავინ გაშიფრა. მე გადავიღე მათი პირები და გერმანიაში მათმა მეცნიერულმა შესწავლამ გვიჩვენა, რომ ქრისტიანული ეკლესიის ეს განძი სხვა არაფერია, თუ არა წინასწარმეტყველი მუჰამედი 12 იმამთან ერთად და ასევე არაქრისტიანული წარწერა, რომლის ენაც არაბულია, ხოლო დანერილობა კუფური. ერთ ეკვდერში დაცულია ეკლესიის განძეულობა; ადგილის წმინდა მფარველი უნდა იძლეოდეს საკმაო უსაფრთხოებას ქურდების წინააღმდეგ, რადგან დამპალი სკივრი დაუანგული საკეცით, რომელშიც ეს ფასეულობა ძევს, მართლაც დაცულია. განძი შეიცავს უამრავ საეკლესიო სამოსს, რომლებიც შემკულია უმაღლესი ხარისხის მარგალიტებით. ყველაზე ყურადსაღები საგანი არის იმერეთის სამეფო გვირგვინი, ასევე მარგალიტებით მორთული არახჩინი ოქროს რგოლებით და წვეროში კი ჯვარი. ის თავზე ადგათ ეკლესიის ფრესკებზე გამოსახულ სხვადასხვა ადრინდელ მეფეთა სახეებს მონითალო-ქერა თმებით.

ეკლესიის გარეთ მონასტერში არის კიდევ უპირატესად საყურადღებო იმერეთის მეფის, თავისი დროის ძლიერი მბრძანებლის და წმინდა ადგილთა დამაარსებლის დავითის საფლავი [5]. ის განისვენებს ძველ ეკვდერში ეკლესიის სიახლოვეს, რომელიც გამრავლებული სუროთია დაფარული. სამარეს ადევს მძლავრი ქვის ფილა ხუცური წარწერით. სწორედ აქ ვიხილე პირველად ამ დამწერლობის საკუთარი დიდებული ხასიათი. არცერთი დამწერლობა ისე ხარისხიანად არ ამოიკვეთება ქვაში, როგორც ეს ძველი, დაუნანვერებელი ნიშნები (სიმბოლოები). საფლავის ახლოს დგას მისი ერთ-ერთი დიდი გამარჯვების ტროფეი – ქალაქ განჯის (ამჟამად ელისავეტპოლის) რკინის ჭიშკრის ფრთა [6] ასევე ცნობილი ხუცური შრიფტით; დიდხანს ის მიაჩნდათ დარუბანდის ჭიშკრად, ხოლო შრიფტი კუფურად, სანამ კომპეტენტურმა

მკვლევარმა ბროსემ [7] შეცდომა არ გაასწორა.

დამშვიდობებისას მოვავლეთ თვალი ლამაზ სანახაობას, შევსხედით ცხენებზე და აღმავალი და ქვიანი გზით გავემართეთ რამდენიმე ვერსით დაშორებულ *მონამეთას* მონასტრისკენ. ძნელი წარმოსადგენია უფრო დიდი კონტრასტი, რაც ამ ორ პუნქტს შორისაა. მაშინ როცა გელათი მთაზე მდგარი ამაყად ბატონობს მრავალ მილზე დაშორებულ არეზე, მონამეთა ეკვრის კლდის შვერილს მდინარე წყალნითელას წყნარ ხეობაში და თითქმის დაფარულია დიდებული მცენარეულით. ასეთი მდიდარი მცენარეული მე მხოლოდ კასპიის ზღვასთან ლენქორანში ვნახე, მაგრამ იქ აკლდა ორი ბუჩქი – დაფნა და ბზა, რომლებიც აქ ტყეში დიდად ფასობენ. ბზა იზრდება 20 ფუტი სიმაღლის ხედ; დაფნა თავისი დიდებული ფოთლებით მუხის ტანს ფარავენ; სურო და გარეული ვაზი ეხვევიან მას მაღლისკენ და ტოტებით მზისგან დამცველ სახურავს ქმნიან. კლდეებსა და პატარა მდელოს შორის, ქვემოთ ხეობაში მორაკრაკებს ნაკადული. თვით მონასტერში, გარდა ლომებზე დავანებული სარკოფაგისა (აკლდამისა), სხვა თვალში საცემი არაფერია. ჩვენ ხელიდან გავუშვით საშუალება, რომ გვესაუზმა, რისგანაც გელათში თავი შევიკავეთ და რომელზეც ახლა შუადღეს სამართლიანად ვფიქრობდით. ერთმა ბიჭმა, რომელიც ერთი კალათა ლელვით გზაზე შემოგვხვდა, [დანაკლისი} გარკვეულ წილად აგვინაზლაურა. დავბრუნდით ახლო ბილიკით, რომელმაც კოლხეთის დაბლობის მშვენიერი სურათი დაგვანახა. თუმცა იმის იქით მდებარე მთები უკვე შუადღის ბულში გახვეულიყო. როცა საღამოთი კვლავ დავბრუნდით ქუთაისში, ყველაფერი მიანიშნებდა მოახლოებულ წვიმაზე და ჩვენი გეგმა სვანეთში გადაწყვეტილი ექსკურსიის შესახებ მოიქუფრა.

ქუთაისში იმდენი მიმზიდველი რამ მოვისმინეთ სვანეთის შესახებ, რომ ყოველგვარი ყოყმანის გარეშე გადავწყვიტეთ გვეძია ბედნიერება მთელი კავკასიის ყველაზე დაუდგრომელ მხარეში.

ქუთაისში [დაბრუნებისას] სასტუმრო „დე ფრანსი“ ორი კლიენტით გამდიდრებულიყო – ორი ინგლისელი, რომლებიც

ვლადიკავკაზიდან მამისონის უღელტეხილით ჩამოსულიყვნენ... მათ სურდათ ოთხი კვირის განმავლობაში მოევლოთ ტფილისი, ერევანი, თავრიზი და თეირანი, ხოლო იქიდან რეშტის გავლით კასპიის ზღვით უკან დაბრუნებულიყვნენ (80 მილი ფოსტით და 150 მილი ცხენით). ორი სხვა ინგლისელი კი ქუთაისში ჩვენი პირველი ჩასვლისას იმყოფებოდა აქ (მათი სამოგზაურო გეგმის შესახებ ვერაფერი გავიგე). შემდეგი სტუმარი იყო სამართლის პროფესორი ოდესიდან, რომელსაც მთავრობის დავალებით უნდა შეეგროვებინა სხვადასხვა მოდგმათა ძველი სამართალი. ჩანდა, რომ ის ჩქარობდა, რადგან სამი დღე აფხაზების სამართლის შესწავლას მოანდომა (რომელთა ენაც არ ესმოდა), ხოლო სვანეთისას, ფიქრობდა ნაკლები დრო მიეძღვნა.

ქუთაისში მეორედ ყოფნისას ჩვენ მთავარ საქმეს შეადგენდა პროზაული ჩალაგება საბუთების (ქონების) მომავალი საფოსტო მოგზაურობისთვის. რუსულ ტელეგას (ფორანს) შეუძლია ყველაფერი დაამტკვიროს, და გადასარჩენად საჭიროა [ბარგის] გულმოდგინედ ჩალაგება. ჩვენ დაგვემართა, რომ ოთხთვალას რყევისა და ხეთქების გამო ერთი თუნუქის კოლოფიდან, რომელშიც იყო მწერების სანინაალმდეგო ფხვნილი, ამ უკანასკნელმა გვერდზე მდგომ ხორცის ექსტრაქტის თუნუქაში შეაღწია, ისე რომ ჭურჭელი არ გახსნილა: წმინდა მტვერი გაძვრა ორივეს სახურავ-საცობში. ქუთაისში დატოვებული ჩემოდნის გახსნისას გავაკეთეთ „სასიხარულო„ აღმოჩენა – ჩვენს არყოფნაში, მიუხედავად იმისა, რომ ჩაკეტილი იყო, მასში იმდენი ტარაკანა ჩასახლებულიყო, რომ დაეფარათ თეთრეული და ტანსაცმელი და ყოველი ნაკეციდან გამორბოდნენ ეს არასასურველი არსებები (ცხოველები). ჩვენ გადავწყვიტეთ საქმიან ქალაქებში და ნივთებში მუჭა-მუჭა დაგვეყარა მწერების სანინაალმდეგო ფხვნილი ამ უსიამოვნო სტუმრების მოსაშორებლად.

ამასობაში ჩვენი კავკასიური სამოსი შეიკერა და ჩვენ ისინი შევავსეთ ზოგი იარაღის შექენით. მეორე დღისთვის შევუკვეთეთ ორი ოთხთვალა, ხოლო საღამო გავატარეთ ჩვენს ნაცნობებთან

ერთად; საუბარი, რა თქმა უნდა, ეხებოდა უმთავრესად ჩვენს მოგზაურობას სვანეთში და მომავალ გეგმებს...

მეორე სადგურ *ყვირილამდე*, რომელიც ძვეს იმავე სახელის რიონის შენაკადზე, გზაზე რაიმე არაჩვეულებრივი სანახაობა არ გვხვდება. ის მიემართება კოლხეთის დაბლობისკენ დაშვებული წინამთებიდან, საიდანაც შიგადაშიგ ჩანს მთავარი ქედის თოვლიანი მწვერვალები, რომლებიც კვებავენ რიონის სათავეებს. მარჯვნივ მდებარეობს სულ უფრო შევიწროვებული ვაკე და მის იქით მცირე კავკასიის მთები. სადგურ *ყვირილასთან* შოსე ისევ უახლოვდება რკინიგზას, რომელიც ჩვენი მოგზაურობისას აქ იყო მისი ბოლო პუნქტი. რამდენიმე კვირაში კი ის გაიხსნა *ტფილისამდე*. მოძრაობის შესაფერისი იყო სადგურისა და ფოსტის შენობები. პირველი მოიცავდა არც თუ ურიგო რესტორანს. აქ ვნახე პირველად მძლავრი ორმაგი ლოკომოტივი (*ფაიერლეის* სისტემის), რომელსაც უნდა ეტვირთა სურამის ქედის მაღალ აღმართზე ოთხი ორლერძიანი ვაგონის განწევა.

მცირე კომენტარები

[1] 1871 წელს საქართველოს ესტუმრა იმპერატორი ალექსანდრე II (1855-1881).

[2] გერმანულ წყაროებში პირველად უნდა გვხვდებოდეს ქართველი მკერავი, რომელმაც ჩოხა შეუკერა ტილმანს ქუთაისში.

[3] გელათის მონასტრის აგება დაიწყო დავით აღმაშენებელმა 1106 წელს და დასრულდა დემეტრე I-ის დროს 1130 წელს.

[4] XIX საუკუნეში მოხდა საბოლოოდ ფრესკების შეკეთება; თუმცა რუსი მოხელეებისთვის არც ფრესკების გადაღებვა იყო უცხო.

[5] იმერეთის მეფედ იგულისხმება დავით აღმაშენებელი.

[6] ქალაქ განჯის რკინის კარის ფრთა 1132 წელს დემეტრე I-მა წამოიღო და გელათშია.

[7] მარი ბროსე (1802-1880) – ცნობილი ფრანგი ორიენტალისტი და ქართველოლოგი.

[8] ტილმანმა ყვირილადან სურამამდე ეტლით იმოგზაურა, რადგან ჯერ არ გახსნილიყო რკინიგზა თბილისისკენ, თუმცა ყველაფერი მზად იყო ძლიერი ლოკომოტივის ჩათვლით.

Gia Gelashvili

Doctor of History, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology, Senior scientific-researcher of the Department of Modern and Contemporary History

Max von Thielmann in Kutaisi

Summary

The German diplomat and Traveller Max von Thielmann visited Georgia in 1872. In his work „Journey in the Caucasus, Persia and Turkey in Asia“ (Leipzig, 1875) author describes the conditions of Kutaisi, its streets, buildings, parks, bazaar, communications, Hotel and its innkeeper and meal, national clothing and arms. He also visited monasteries of Gelati and Mozametha. Mentions The railway station of Kvirila.